Jan Joost ter Pelkwijk (1914-1942)

Een artistiek naturalist met 'heldenstatus'

In de vroege morgen van 2 maart 1942 werd Jan Joost ter Pelkwijk dodelijk getroffen door een kanonschot vanaf een Japanse torpedobootjager. Een dag eerder had hij zich vrijwillig aangemeld als kwartiermeester op de Hr. Ms. Endeh, waarmee na de verloren Slag op de Javazee tien stafofficieren wilden uitwijken naar Australië. Eind 1945 drong in Nederland het nieuws door dat de veelbelovende jonge bioloog blijvend vermist was. Dit bericht schokte de oud-leden van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJN). Wie was deze vroeg overleden veelzijdige natuuronderzoeker?

Tekst Frans Beekman | **Illustraties** Heimans en Thijsse Stichting

Ter Pelkwijk met kijker, Chicago 1940.

Al in 1946 schreef de Amerikaanse ethologe Margaret Morse Nice een groot artikel over Joost ter Pelkwijk in *The Chicago Naturalist* met daarin citaten met tekeningen uit brieven vanuit Nederlands-Indië aan vrienden in de Verenigde Staten.
In 1948 volgde een charmant gedenkboek met opstellen en tekeningen. In *Deze mooie wereld* schreef Niko Tinbergen een grote inleiding, opnieuw met reproducties van brieven van Jan Joost ter Pelkwijk in zijn karakteristieke handschrift met treffende schetsen.

De koffer van Pelk

In het voorjaar van 1947 waren in Nederland twee kisten en een koffer aangekomen. In de koffer bevonden zich dagboeken, natuurdagboekjes, brieven, overdrukken, reisverslagen, fotoalbums met negatieven, scripties, rapporten en etnografica. Dit alles was door Joost in bewaring gegeven bij een collega van het Laboratorium voor het Onderzoek der Zee in Batavia, waar hij als visserijbioloog werkte. Door zijn broer Joop ter Pelkwijk (later in 1947 ook gesneuveld) was dat alles opgestuurd.
De bruinleren koffer met "TP" werd bewaard bij een oudere zuster Lies (Gorter-) ter Pelkwijk, die het koesterde en aan vrijwel niemand liet zien. 'De koffer van Pelk' kreeg een mythische status. Later werden er teruggezonden brieven aan toegevoegd, evenals practicumtekeningen. De dagboeken *Amerika* en *Indië* werden door de familie apart gehouden; ze waren door Joost samengevat als verkort dagboek. Groot was de verrassing toen deze koffer na het overlijden van Lies gelegateerd bleek aan de Heimans en Thijsse Stichting. Dat was een bijzonder gebaar en gebeurde in de geest van Joost, die altijd zijn kennis en enthousiasme met anderen deelde. Dankzij deze drie bronnen is over het leven en werk van Jan Joost ter Pelkwijk veel bekend en beschikbaar voor onderzoek. De ondertoon zal altijd droevig zijn, maar Pelk kan ook een voorbeeld zijn hoe wetenschap en kunst te combineren in een aanstekelijk enthousiasme.

NJN en Groenland

Joost groeide op in een liberaal Haags gezin met vijf kinderen. Zijn vader speelde in 1918 een rol bij de huldiging van koningin Wilhelmina op het Malieveld in Den Haag na de mislukte 'staatsgreep' van Troelstra. In 1920 werd hij gemeentesecretaris van Den Haag en in 1934 burgemeester van Utrecht. Joost was op de lagere school ongedurig en lastig. In de eerste klas van het gymnasium ontmoette hij Luuk Tinbergen. Samen keken ze naar vogels bij de haven, op het strand en in de duinen. In 1929 werden Joost en Luuk lid van de NJN en kwamen veel op het vogeleiland De Beer.

Over dit ‘paradijs’ schreef Niko Tinbergen met anderen in 1930 het mooie boek *Het Vogeleiland*. Joost werd al snel door velen bewonderd om zijn grote natuurkennis en zijn vermogen met humor te vertellen. Tussen gelijkgestemden was Pelk op z’n best. Zijn vrijgevochten gedrag botste vaak met het deftige milieu van zijn ouders.

Groenlands dagboek

Na drie jaar gymnasium strandde Joost in de tweede klas en moest hij naar de HBS. Zijn vader stimuleerde hem door te beloven dat hij na het slagen voor het eindexamen naar Groenland mocht om Niko en Lies Tinbergen op te halen, die daar een jaar vogelonderzoek hadden gedaan. Samen met Frans Kooijmans fietste Joost naar Kopenhagen. Met het stoomzeilschip Gertrud Rask voeren ze via IJsland naar Oost-Groenland. Joost maakte er prachtige tekeningen van het landschap en de mensen. De ervaring van een immens geluksgevoel inspireerde hem om biologie te studeren. Wel schreef hij beslist geen leraar te willen worden. Van deze reis is het *Dagboek Groenland* in 1988 door Lies ter Pelkwijk uitgegeven.

Tekening van winterkoninkje door Ter Pelkwijk.

Biologiestudie in Leiden

Tussen 1933 en 1939 studeerde Joost biologie in Leiden. Hij groeide uit tot een actief NJN’er en een begaafd student. In 1934 werd hij redacteur van het tijdschrift Amoeba van de NJN. Hij ontdekte in 1937 op Texel een nieuwe plantensoort (laksteeltje) voor Nederland. En tekenen was zijn lust en leven. Bij zijn vogel- en vissenstudie had dat ook praktische betekenis, omdat in die tijd het nog niet mogelijk was snelle bewegingen te fotograferen. Hij had contact met de graficus Dirk van Gelder om zijn tekentalent verder te ontwikkelen. Dat leidde tot zijn befaamde stippeltechniek. Met Ben van Noordwijk filmde Joost ter Pelkwijk op Schouwen en op de Vliehors. Met Kees Hana bestudeerde hij zeedieren.

Gelukkig begrepen zijn hoogleraren deze oorspronkelijke geest en gunden hem ruimte voor reizen, vogelstudie en zeeonderzoek. Al in 1935 werkte Joost op het Zoölogische Station in Den Helder en adviseerde over het voorzichtig binnenschutten van glasaal naar de afgesloten Zuiderzee. In 1938 werd Joost ter Pelkwijk assistent van Niko Tinbergen en bestudeerde het gedrag van stekelbaarzen, waarvan de tekeningen later in vele schoolboeken stonden. Ook illustreerde hij in 1938 de NJN-brochure *Vogeltrek en vinkenbaan*. Uit zijn contacten met de garnalenvissers van de firma C. Jansen in Brouwershaven kwam een studie voort naar een opgeviste gehoornde slijmvis. Joost had geniale invallen en bedacht knappe proefopstellingen voor de studie van het vogelgedrag in de kring van ethologen rond Niko Tinbergen, die hem

Memoriesteen voor de broers Ter Pelkwijk, beiden gesneuveld in Indonesië.

Frans Kooijmans en Joost ter Pelkwijk (rechts) op het vogeleiland De Beer, circa 1930.

Schetsboekblad met ingekleurde tekeningen van reigers, Suriname.

De roerdomp vastgelegd door Ter Pelkwijk.

de slimste student van de faculteit noemde. Na het kandidaats in 1938 en doctoraal examen in 1939 wilde Joost naar Suriname voor een verzamelreis gevolgd door een promotie. Daartoe voer hij in januari 1940 vanuit Napels naar New York om in diverse musea vogels uit Suriname te bestuderen.

Studiereis door de USA

Joost ter Pelkwijk had in zijn bagage de twee delen van *De vogels van Guyana* (1908, 1910) geschreven door F.P. Penard en A.P. Penard. Deze broers hadden circa 875 vogelbalgen verkocht aan het American Museum for Natural History (AMNH) in New York. Joost leerde er Roger Tory Peterson kennen die voor zijn bekende vogelgids zelf de tekeningen maakte. In het AMNH heeft Joost in slechts vier weken 71 schetsboekbladen met bijna vijfhonderd ingekleurde vogeltekeningen en honderd zwartwit schetsen aan de 'Penards' toegevoegd. Hij maakte op die manier zijn eigen vogelgids voor Suriname.
In april 1940 reisde Joost door naar Chicago, waar hij zich wilde oriënteren op de nieuwste onderzoeksmethoden in de zoölogie. Met de eerder genoemde Margaret Nice bestudeerde hij het gedrag van de zanggors. Net als in Nederland bleef hij schrijven voor kranten en vogeltijdschriften, ook om wat bij te verdienen. Tussen 1932 en 1941 schreef Joost ruim honderd grote en kleine artikelen! Voor professor W.C. Allee schreef hij een masterthesis *Fish families as cooperative units*. In juni 1940 kwam uit Suriname bericht dat overkomst door de dreiging van Duitse oorlogsschepen werd afgeraden. De verblijfsvergunning van Joost in de USA was al verlopen en hij besloot te solliciteren bij het Laboratorium voor het Onderzoek der Zee in Batavia. Eind oktober 1940 kreeg hij een tijdelijke aanstelling met de opdracht eerst nog tien visserijinstituten in Californië te bezoeken en daarover een rapport te schrijven.

Visserijbioloog in Nederlands-Indië

Op 8 januari 1941 vertrok Joost per boot uit San Francisco naar Batavia. Hij werd visserijbioloog in dienst van de voedselvoorziening op Java. Op vijf lange zeereizen in de Indische archipel verkende hij de visgronden en vistechnieken. In het Indisch dagboek van januari tot half april 1941 noteerde Joost kort zijn ervaringen. In een brief aan zijn ouders van 16 april 1941 schreef hij de profetische zin: *"Whatever happens, I will be grateful that I have had an opportunity tot see so much of this beautiful world"*, waarvan we de laatste drie woorden terugzien in de titel van het boek uit 1948.
Joost volgde vanaf juli 1941 een officiersopleiding bij de marine in Soerabaja. Half augustus kreeg hij als kwartiermeester (korporaal) buitengewoon verlof in verband met zijn werk voor de 'zeevisserij'. Begin februari 1942 werd Joost opgeroepen en ingedeeld op de hulpmijnenveger Hr. Ms. Endeh in de haven van Tandjong Priok. Een maand later voltrok zich de tragedie waarmee dit artikel begon (en in Suriname gebeurde er vrijwel niets ...).

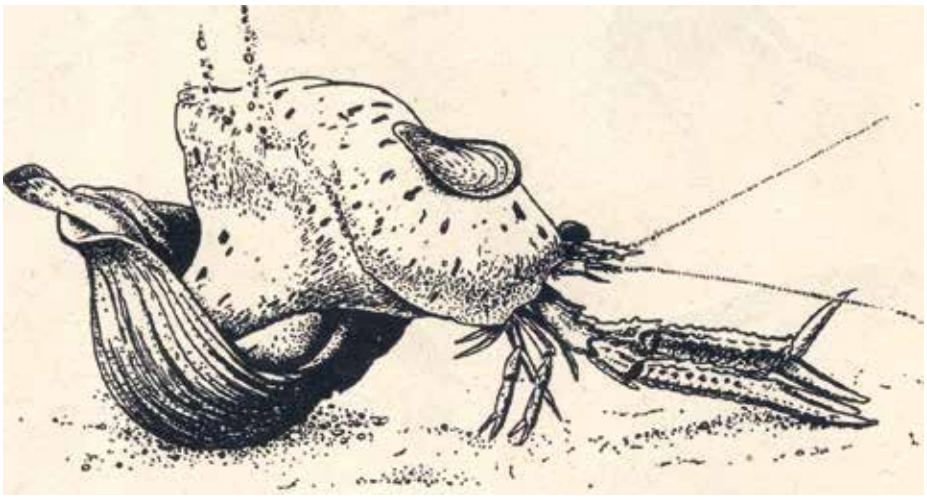

Een Noorse kreeft wordt verzwolgen door een noordhoornslak, getekend door Ter Pelkwijk.

Pelk als held

Indien Joost in leven was gebleven zou hij vermoedelijk zijn teruggekeerd naar de USA om te promoveren bij Allee in Chicago. Het gedragsonderzoek naar vogels was al verschoven naar het theoretische en praktische onderzoek van vissen en hun milieu. Zijn brede synthetische visie en originaliteit, gecombineerd met oog voor detail, zou ongetwijfeld tot nieuwe ecologische inzichten hebben geleid. Jan Joost ter Pelkwijk is erin geslaagd wetenschap en kunst te combineren. Zijn enthousiasme voor natuur en landschap was letterlijk voorbeeldig. ■

Bron: Artis Bibliotheek, UvA, Heimans en Thijsse Collectie, Verzameling J.J. ter Pelkwijk